

Natuurrecht, Recht en Revolutie.

René FOQUÉ

«Die einzig «praktisch» mögliche Befreiung Deutschlands ist die Befreiung auf dem Standpunkt «der» Theorie, welke den Menschen für das höchste Wesen des Menschen erklärt. (...) Die «Emanzipation des Deutschen ist die «Emanzipation des Menschen». Der «Kopf» dieser Emanzipation ist die «Philosophie», ihr «Herz» das «Proletariat». Die Philosophie kann sich nicht verwirklichen ohne die Aufhebung des Proletariats, das Proletariat kann sich nicht aufheben ohne die Verwirklichung der Philosophie» (1).

Deze uitspraak van MARX aan het einde van zijn *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie* heeft vele facetten.

Fundamenteel gaat het om de verhouding tussen filosofie en politiek. Welke is de relatie tussen de concreet handelende mens en een als theorie functionerende opvatting over de mens, die de mens tot het hoogste wezen voor de mens verklaart? Bevrijding in de praxis van de samenleving onderstelt het doorzien van de werkelijke draagwijdte van deze wijze van zelfverstaan van de mens. Een werkelijke emancipatie van de mens kan niet worden bewerkstelligd door een filosofie, die het mens-zijn slechts interpreteert, maar in een filosofie, die zich als onmiddellijke praxis verstaat. In dit perspectief dient de term *Verwirklichung der Philosophie* te worden begrepen: niet als een in de politieke praxis toe te passen interpretatieschema, wél als een concreet functioneren van de filosofie in de reële maatschappelijke veranderingsprocessen. Revolutie veronderstelt deze *Verwirklichung der Philosophie*.

NATUURRECHT EN POSITIEF RECHT

Ook ten aanzien van de verhouding tussen het natuurrecht en het positieve recht, gaat het om dezelfde vraag. De traditionele probleemformule, waarbij de vraag wordt gesteld of en hoe het natuurrecht zich in het recht heeft gepositieerd, is een inadequate vraagstelling, omdat zij de meer fundamentele vraag verhult hoe het natuurrecht als theoretisch model in de juridische werkelijkheid zelf aanwezig is. In zijn analyse van de Amerikaanse en Franse revoluties karakteriseert de Duitse filosoof JURGEN HABERMAS het filosofische zelfbewustzijn

(1) MARX, K., *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Einleitung.*, Marx-Engels Werke, Berlin, 1974, Band 1, blz. 391.

van de burgerlijke revolutie precies als een *Positivierung des Naturrechts als Verwirklichung der Philosophie* (2). Dit revolutionaire zelfbewustzijn van de actief ingrijpende mens in de ontwikkeling van de samenleving is ten nauwste verbonden met de ommekeer, die zich in het natuurrechtsdenken zelf sinds het einde van de middeleeuwen heeft voltrokken. Door de intrede van het voluntarisme werd de gedachte dat het recht in de universele zijnsorde is gefundeerd sterk gerelativeerd. Vooral de verschillende theorieën van het sociale contract (alhoewel onderling zeer verscheiden van GROTIUS over LOCKE en HOBBS tot en met ROUSSEAU) betekenen een duidelijke emancipatie van het natuurrechtsdenken uit de theologie, de traditionele metafysische traditie, de moraal en de ethiek. Het antwoord op de vraag naar de oorsprong en de fundering van de samenlevingsstructuur en de daarin aanwezige rechtsorde kan niet langer worden afgeleid uit de universele orde van het zijn. In de plaats van deze metafysische funderingsgedachte komt het anthropologisch inzicht in de natuur van de mens zelf, die zichzelf naar MARX' woorden *für das höchste Wesen des Menschen erklärt*.

Dit inzicht in de natuur van de mens als autonoom wezen is niet alleen de fundering van de samenleving zelf, maar tegelijk ook toetskriterium en regulatieve idee bij elke vormgeving van deze samenleving. Zij realiseert zich als bescherming van deze oorspronkelijke autonomie in het soevereine wilsbesluit tot het georganiseerd samenleven met anderen in het sociale contract. *Diese Idee der politischen Verwirklichung der Philosophie, nämlich der vertragsautonomen Schöpfung von rechtlichem Zwang aus dem Zwang der philosophischen Vernunft allein, ist der Begriff von Revolution, der aus den Grundsätzen des modernen Naturrechts immanent folgt; unter dem anderen Namen des Gesellschaftsvertrages war dieser Begriff längst abgeleitet worden, bevor die ihrer bewusst bürgerliche Revolution in der Positivierung natürlicher Rechte sich selbst begriffen, und diesen Begriff dann auch mit ihrem eigenen Namen verbunden hat* (3).

De wilsuiting van de autonome, vrije en gelijke mens heeft niet alleen betrekking op het sluiten van een maatschappijverdrag (parctum unionis), namelijk de wil, om samen met anderen in maatschappelijk verband te leven, maar is eveneens gericht op een heerschappijverdrag (pactum subjectionis), nl. de concrete vormgeving van deze samenleving, het delegeren naar een positieve rechtsorde van de sanctionerende bevoegdheid om de grondcategorieën van het menszijn, zoals zij uit zijn natuur

(2) HABERMAS, J., *Naturrecht und Revolution*, in: «Theorie und Praxis», Frankfurt-am-Main, 1971, blz. 89.

(3) HABERMAS, J., *o.c.*, blz. 92.

kunnen worden afgeleid, zijn oorspronkelijkheid, autonomie, vrijheid en gelijkheid, blijvend te garanderen (4).

Die Kehrseite der privaten Autonomie, zu der es berechtigt, ist die psychologische Zwangsmotivierung des Gehorsams. Geltendes Formalrecht ist durch physisch wirksame Gewalt sanktioniert, Legalität und Moralität geschieden (5).

Deze scheiding van legaliteit en moraliteit, die ondermeer aan de basis ligt van de trias politica, betekent dat de vraag naar de *Richtigheid* van het recht, de ethische fundering buiten dat juridische zelf wordt gesitueerd.

HABERMAS' ANALYSE VAN DE AMERIKAANSE EN FRANSE REVOLUTIE

Ondanks de enigszins gemeenschappelijke traditie (de theorie van het sociale contract) van de Amerikaanse en Franse revolutie, die zijn uitdrukking kreeg in de respectieve verklaring tot bescherming van de grondrechten, merkt HABERMAS op dat ten aanzien van het reeds hoger genoemde revolutionaire bewustzijn grondige verschillen tussen beiden te constateren vallen en, hiermede samenhangend, eveneens een verschillend functioneren van het Natuurrecht.

a. De Amerikaanse revolutie.

In de Amerikaanse revolutie ging het primair om de onafhankelijkheid van Amerika ten aanzien van het Engelse moederland. De betekenis van een *eigen* verklaring van de mensenrechten ligt dan ook veel meer in de legitimatie van de onafhankelijkheidsstrijd, dan in het funderen van de omverwerping van de bestaande sociale orde. De consensus in de publieke opinie omtrent de structuur van de samenleving bestond reeds traditioneel in de *common sense* van de angelsaksische cultuur, die ondermeer theoretisch geformuleerd in het gedachtengoed van Locke is terug te vinden. HABERMAS merkt dan ook op dat dit revolutionaire zelfbegrip zich pas achteraf heeft ontwikkeld: *Ueberhaupt haben die Kolonisten ihre Emanzipation vom Mutterlande nicht strikt im Bewusstsein einer Revolution vollzogen. Die Rede von der amerikanischen Revolution hat sich erst post festum eingestellt* (6).

Belangrijk hierbij is dat weliswaar op grond van de consensusgedachte de Amerikaanse onafhankelijkheidsstrijd zich heeft gelegitimeerd en

(4) De verhouding tussen het «pactum unionis» en het «pactum subjectionis» is in de verschillende natuurrechtstheorieën anders uitgewerkt. Deze verschillpunten moeten hier echter onbesproken blijven.

(5) HABERMAS, J., *o.c.*, blz. 91.

(6) HABERMAS, J., *o.c.*, blz. 92.

uitgedrukt in de verklaring van de grondrechten, maar dat de consensus over deze grondrechten en hun verdere verwerkelijking in de positieve rechtsorde, niet in het revolutionaire proces zelf geconstrueerd diende te worden. Zij was reeds als een *vanzelfsprekendheid* aanwezig in de traditie van de Magna Charta tot de Amerikaanse ontvoogdingsstrijd.

Op een zeer typische wijze heeft THOMAS PAINE de functie van het natuurrecht in de Amerikaanse revolutie tegen de achtergrond hiervan omschreven. Hij beschrijft het als de anonieme wetmatigheid van het maatschappelijk proces zelf. HABERMAS vat dit als volgt samen: *Das Naturrecht wird nicht auf revolutionärem Wege positiviert: es gelangt nicht subjektiv durch das Bewusstsein politisch handelnder Bürger, sondern objektiv durch eine ungehemmte Wirksamkeit der immanenten Naturgesetze der Gesellschaft selber zur Geltung* (7).

Door zijn vanzelfsprekendheid verwerft de *common sense* een objectief karakter, onttrokken immers aan de subjectieve *revolutionaire* ingreep van de in de consensus van de publieke opinie participerende mens. Zij wordt getransformeerd tot een immanente wetmatigheid van de samenleving en de daarin verlopende processen.

Door deze transformatie van het moderne natuurrecht naar een objectieve immanente wetmatigheid van de samenleving verdwijnt de contractstheoretische constructie die, nog aanwezig bij LOCKE, de fundering van het positieve recht zag in het tot stand komen van het sociale contract.

Dit alles leidt HABERMAS tot het besluit dat er in de Amerikaanse revolutie geen sprake kan zijn van een *revolutionair zelfbewustzijn* in de strikte zin van het woord, noch van een funderende contractstheorie: *Die Positivierung des Naturrechts ist keine Sache von Revolutionen, sobald die Rights of Man unter dem gemeinsamen Namen von Laws of Nature mit den Principles of Society zusammenfallen. Die natürlichen Rechte finden ihre zuverlässige Entsprechung in den Gesetzen von Handel und Verkehr; diesen aber gehorchen die Privatleute, weil es unmittelbar in ihrem Interesse liegt, und nicht, weil der Staat formelle Gesetze unter Strafandrohung imponiert. Die Praxis eines allgemeinen Freihandels wird deshalb die Menschenrechte strenger garantieren als jede Theorie, die über die öffentliche Meinung zur politischen Gewalt geworden, Gesetze diktiert und so Naturrecht positiviert. Die Philosophie braucht sich um ihre Verwirklichung nicht zu bemühen* (8). In de plaats van de funderende contractstheorie, heeft in dit Amerikaanse revolutionaire gebeuren een specifieke vorm van pragmatisme en van socio-economische mechanica zijn intrede gedaan.

(7) HABERMAS, J., o.c., blz. 100.

(8) HABERMAS, J., o.c., blz. 101.

b. De Franse revolutie.

Heel anders ligt de problematiek van de Franse revolutie. Het revolutionaire engagement richt zich ondubbelzinnig en rechtstreeks op het veranderen van de sociale orde zelf. Het ancien régime moet worden omvergeworpen, een nieuwe sociale structuur moet worden opgebouwd. Een vanzelfsprekende traditie in de publieke opinie, een *common sense* zoals dat in de angelsaksische politieke sfeer het geval was, die op continue wijze concrete inhoud kan geven aan de maatschappelijke evolutie, is niet voorhanden. Een nieuwe consensus moet worden *gemaakt*.

Ten aanzien van het tot stand komen van deze revolutionaire consensus zijn in de voorgeschiedenis én in de realiseringsfase van de Franse revolutie twee belangrijke uit elkaar lopende constructies aanwezig. De ene wordt gerepresenteerd door de klassieke theorie van het sociale contract, die zijn onmiskenbaar hoogtepunt kreeg in het werk van JEAN-JACQUES ROUSSEAU; de andere door de beweging van de Physiokraten. In zijn analyse wijst HABERMAS erop dat de uiteindelijke vormgeving, die door de revolutie aan de West-Europese samenleving werd gegeven een mengeling te zien geeft van deze twee verschillende benaderingen van het revolutionaire proces. Dit is ook de mening van andere auteurs, o.m. ook van JÜRGEN SANDWEG in zijn uitgebreide studie. *Rationales Naturrecht als revolutionäre Praxis*, die deze stelling uitvoerig door tekstvergelijking aantoonst (9). In de gedachtengang van de Physiokraten bestond, net als in de basisideeën van de Engelse economen en van PAINE, verwarring tussen de natuurtoestand en de samenlevingstoestand. Zij beschouwden de maatschappelijke orde zelf als «natuur». Hierdoor ontstaat opnieuw de gedachte van een naturrecht, dat veel meer in de *aard der dingen*, de *natuurlijke voortgang van de samenleving*, dan in de *natuur van de mens* en de door zijn vrij wilsbesluit geschapen autonome *volonté générale* (Rousseau) moet gevonden worden.

Een consensus, die uiteindelijk het ongenoegen over de oude samenlevingsstructuren zal doen *omslaan* in een revolutionair omverwerpen van deze orde, is voor de Physiokraten gelegen in een progressief opgebouwd filosofisch *inzicht in deze aard der dingen, de natuurlijke ontwikkeling van de samenleving*. Men kan zich afvragen of deze constructie ook niet een *post festum* karakter heeft en een uiteindelijke *legitimatie achteraf* van het revolutionaire proces betekent. Door het streng uit elkaar houden van de natuurtoestand en de burgerlijke samenleving, heeft de theoretische constructie van ROUSSEAU een heel ander allure. De natuurlijke gelijkheid, vrijheid en autonomie van de

(9) SANDWEG, J., *Rationales Naturrecht als revolutionäre Praxis*, Berlijn, 1972.

mens in zijn oertoestand is door de cultuur geperverteerd (10). Door de autonome creatie van een algemene wil (*volonté générale*) kan deze in de burgerlijke samenleving worden hersteld. Deze *volonté générale* vormt dan ook niet alleen het fundament, maar tegelijk ook de grenzen van de burgerlijke rechtsorde en de in de samenleving optredende staatsmacht. Vergeleken met de meer liberale opvattingen van de Physiokraten zegt HABERMAS hierover:

Verglichen mit der liberalen Konstruktion der Menschenrechte tritt anstelle des materialen Automatismus eines durch Naturgesetze der Gesellschaft erfüllten Naturrechts die formale Automatik des allgemeinen Willens, der seiner eigenen Natur nach gegen das Interesse der Gesellschaft im ganzen so wenig verstossen könnte wie gegen die Freiheit auch eines Individuums (11).

In het perspectief van ROUSSEAU's gedachtengang wordt de consensus die tot revolutionaire veranderingen leidt, veel meer door de autonome en vrije wil, uitgedrukt in de *volonté générale*, bepaald, dan door het *inzicht* in de werking van de anonieme wetmatigheid van de samenleving, die uit de aard der dingen zou kunnen worden afgeleid.

DE FUNCTIE VAN HET CONSENSUS-BEGRIIP EN DE WERKING VAN HET NATUURRECHT

Zowel in de concrete situatie van de Franse revolutie, anders bij de Physiokraten dan bij ROUSSEAU, als in de achterliggende traditie van de Amerikaanse onafhankelijkheidsstrijd, zit de gedachte voor van een consensus in de publieke opinie.

De vraag moet gesteld welke de werkelijke draagwijdte van dit gehanteerde consensusbegrip is en hoe dit in de juridische praxis functioneert. De wijze van probleemstelling, de vraag namelijk of en hoe het natuurrecht wordt gepositieerd in de revolutionaire praxis, verhuult de diepere vraag op welke wijze het natuurrecht zich als theoretisch model in de juridische werkelijkheid inschrijft. Het gaat dan niet om de *toepassing* of de *positivering* van het natuurrecht in een door de revolutie bewerkstelligde burgerlijke rechtsorde. Wél gaat het om het functioneren van het natuurrecht als het dominante rechtstheoretische model. De inhoud en de functie die in het moderne natuurrecht aan het consensusbegrip wordt toegekend, is in deze probleemstelling representatief.

In de Franse revolutie gebeurt dit expliciet, in de Amerikaanse als trans-

(10) Deze gedachte wordt door ROUSSEAU voornamelijk uitgewerkt in zijn *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité* en in zijn *Discours sur les Sciences et les arts*, diverse uitgaven o.m., Pleiade ROUSSEAU, J.J., Oeuvres Complètes, Tome III, Parijs, 1964.

(11) HABERMAS, J., o.c., blz. 105.

formatie, als element van een in de theorie niet langer gethematiseerde traditie. De hedendaagse Amerikaanse rechtstheorie, die zich hoofdzakelijk als sociologische theorie aandient, draagt hiervan de duidelijke sporen. Het consensus-begrip is er getransformeerd tot een sociologische variabele in de dynamiek van het maatschappelijk proces. Termen als *social engineering* en *sociological jurisprudence* (zie o.m. Roscoe Pound) verwijzen naar deze transformatie (12).

Welke is nu de inhoud van dit op verschillende wijzen functionerende consensus-begrip?

1. Het heeft een overwegend ethisch-politieke inhoud. Het wordt opgevat als het tot stand brengen, het formuleren of articuleren van zogenaamde *grondrechten*, d.w.z. een geheel van fundamentele waarden omtrent de mens, waarover men het in de samenleving eens is binnen de context van gegeven tijd en omstandigheden. De positieve rechtsorde dient enerzijds te worden beschouwd als een toepassing van deze grondwaarden en als een garantie van de subjectieve realiseringmogelijkheden ervan door elk van de rechtsgenoten. Anderzijds functioneren zij als een criterium voor de *Richtigheit* van het positieve recht. Ten aanzien van de wetgevingsprocedure is deze verhouding juridisch getransformeerd in de hiërarchie tussen wet en grondwet. Ook in de rechtspraak — met name in het rechtsvindingsproces — functioneert hetzelfde consensusbegrip op een zeer specifieke wijze. Wellicht is zij het duidelijkst aanwezig in de concrete betekenis die binnen een concrete casusbehandeling door de rechter wordt gegeven aan algemene rechtsbeginselen, of in de concrete inhoud die de rechter toekent aan de vage rechtsnorm. In de hedendaagse rechtstheoretische discussies tenslotte, waar het probleem van het rechtsvindingsproces nader wordt gethematiseerd, is dit consensus-begrip één van de centrale themata geworden in de theorievorming. Een drietal voorbeelden mogen dit zeer in het kort illustreren.

a. In de zogenaamde *Topische Jurisprudenz* van VIEHWEG en de hiermee zeer verwante argumentatietheorie van PERELMAN (13), wordt gesteld dat het vertrekpunt van redeneren, argumenteren en beslissen voor de jurist ligt in de zogenaamde *topos*, de gemeenplaats, het punt dat een dergelijke onmiddellijke evidentie bezit dat iedereen het ermee eens kan zijn, m.a.w. een moment van minimum-consensus zou men kunnen zeggen, van waaruit het rechterlijke oordeel zich verder kan ontwikkelen.

(12) Voor nadere informatie over de hedendaagse Amerikaanse rechtstheorie zie CASPER, G., *Juristischer Realismus und politische Theorie in Amerikanischer Rechtsdenken*, Berlijn, 1967; en ook VAN GERVEN, W., *Het Beleid van de Rechter*, Antwerpen/Zwolle, 1973.

(13) VIEHWEG, Th., *Topik und Jurisprudenz*, München, 1954; PERELMAN, Ch., en OLBRECHTS-TYTECA, L., *Traité de l'Argumentation*, Parijs, 1958.

b. In deze zelfde lijn wordt in de functionele rechtsleer door TER HEIDE *het aktuele orderings- en waarderingsplan* als criterium voor de rechter gesteld (14). Over de uiteindelijke rechterlijke uitspraak wordt gezegd dat zij *aanvaardbaar* moet zijn voor de in het geding betrokken partijen en voor de samenleving in zijn geheel, waarbinnen deze uitspraak werd gedaan. Met dit aanvaardbaarheids criterium wordt in de functionele rechtsleer heel duidelijk bedoeld dat de rechterlijke uitspraak zijn uiteindelijke legitimatie (de *Richtigheid* van het recht) vindt in het compatibel zijn met de in de samenleving heersende *consensus*.

c. De consequenties van een dergelijke theorievorming, die zich bedient van het hoger omschreven consensus-begrip, zijn op een wel zeer markante wijze merkbaar in de problematiek van de rechtsweigering, zoals zij door TER HEIDE wordt gesteld en o.m. door LANGEMEIJER kritisch wordt becommentarieerd (15). De stelling van TER HEIDE is de volgende: wanneer een casus aan de rechter wordt voorgelegd, die een zo grote controversereweerk van morele, politieke of ideologische aard, dat een gemene *topos*, een minimum-consensus erover in de samenleving niet kan worden gevonden, dient de rechter zich aan de oordeelsvorming in casu te onttrekken en in dit geval recht te weigeren. De rechter is in deze gedachtengang immers niet de *opinionmaker*, diegene die zelf vanuit zijn functie een consensus aan de samenleving mag opdringen, hij is integendeel slechts de *social engineer*, die de reeds in de samenleving aanwezige consensus in zijn uitspraken dient te bevestigen en in het concrete geval dient te actualiseren. In dit geval wordt zichtbaar hoe met het gehanteerde consensusbegrip, zich een zeer specifieke scheiding tussen legaliteit en moraliteit voltrekt.

2. Het concrete functioneren van het consensus-begrip in de juridische praxis verwijst, zoals uit deze enkele voorbeelden moge blijken naar het «geconstrueerde» karakter van dit consensus-begrip. Consensus wordt in de samenleving geconstrueerd. In het ene geval als een akt van de aktief in de samenleving optredende individuen. De werking van hun vrije en autonome wil realiseert deze consensus als legitimatie en toetscriterium van het samen handelen. In het andere geval is de consensus opgevat als een post festum constructie, die wordt opgevat als een bevestiging van de in de samenleving optredende veranderingsprocessen.

(14) De functionele rechtsleer werd door TER HEIDE uitgewerkt in diverse geschriften. Tot de belangrijkste behoren: TER HEIDE, J., *Vrijheid, over de zin van de straf*, Rotterdam, 1965. Zijn artikel «*Iudex Viator*» in *Ars Aequi*, 1967, nr. 1 en zijn oratie «*De onafhankelijkheid van de rechterlijke macht*», Amsterdam/Brussel, 1970.

(15) TER HEIDE, J., *De onafhankelijkheid van de rechterlijke macht*, Amsterdam/Brussel, 1970. Voor kritische commentaar op het vraagstuk van de rechtsweigering LANGEMEIJER, G., *De onafhankelijke rechter op de schopstoel*, N.J.B., 17 juli 1971, nr. 28.

Toch blijft ook in dit geval de geconstrueerde consensus als legitimatiegrond voor het concrete handelen functioneren.

Terecht merkt APEL op dat een redenering die met een dergelijk geconstrueerd consensus-begrip opereert, zich in de traditie van een contractstheorie plaatst. Dat consensusbegrip heeft dan een overwegend controlerende en regulerende functie ten aanzien van de praxis. APEL besluit dat dergelijke redeneerwijze uiteindelijk berust op een kringredenering.

Zwar setzen alle Verträge, um verbindlich zu sein, die freie Anerkennung echter, moralischer Normen durch die Vertragsschliessenden voraus, aber die moralische Geltung der vorausgesetzten Normen kann nicht selber aus dem Faktum der Anerkennung — u.d.h. nach dem Muster eines Vertragsschlusses — begründet werden. Darin scheint mir (...) der Trugschluss eines ethischen «Liberalismus» zu liegen» (16).

Het consensus-begrip kan voor APEL nog om een andere reden niet als een geconstrueerde consensus worden begrepen. In zijn geconstrueerd zijn verwijst het immers naar een fundamenteel monologisch gesstructureerde spreek situatie. Het individualisme en het daarmee verbonden sociaal atomisme van de contractrechtstheorie zijn hiervan duidelijke tekenen.

Consensus dient te worden opgevat als een a priori voor elke communicatieve gemeenschap. Consensus als a priori is de noodzakelijke voorwaarde voor elk communicatief handelen, voor elk spreken, ook het juridische spreken. Spreken is immers niet mogelijk vanuit een vacuüm of vanuit het geïsoleerde ghetto van het individu, met zijn eigen, naar Wittgensteins woorden, private language. Het onderstelt telkens een structuur, waarbinnen gesproken kan worden, waarbij de andere als partner in dit gesprek reeds aanwezig is en de bereidheid om überhaupt met de ander te communiceren. Dit consensus-begrip is geen gepsychologiseerd begrip, omdat het gaat om de a priori-structuur zelf, waarbij het inzicht is gegeven dat voor elke communicatie de afhankelijkheid van de ander voorondersteld is. Alleen op deze wijze kan een werkelijke bevrijding worden bewerkstelligd.

In dit concrete spreken moet telkens opnieuw consensus worden gemaakt en bevestigd.

Op die achtergrond wordt duidelijk, dat een revolutie niet meer alleen het bewerkstelligen van een nieuwe sociale orde is met een geheel van waarden als basis, die worden toegepast in de politieke en juridische praxis.

Revolutionair bewustzijn richt zich thans niet alleen op veranderingen in de maatschappelijke structuren, maar vooral op de fundamentele structuur van de consensus.

(16) APEL, K.O., *Das Apriori der Kommunikationsgemeinschaft und die Grundlagen der Ethik*, in: *Transformation der Philosophie*, Band II, blz. 415-416.

Consensus in het juridische discours is in dit licht niet een *toe te passen* of *te positiveren* geheel van grondwaarden. De in elk juridisch spreken steeds aanwezige structuur van de consensus wacht in de concreetheid van recht en revolutie op zijn *Verwirklichung*.